

ки; вивчення становлення та розвитку ідей гуманізму в зарубіжній педагогіці; висвітлення і порівняння досягнень гуманістичної педагогіки України та інших країн), сучасні історики педагогіки неупереджено, використовуючи нові підходи, висвітлюють раніше досліджувані проблеми становлення та розвитку ідей гуманістичної педагогіки. Їхню увагу також привернули питання, котрі не вивчалися радянськими ученими. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні витоків становлення і розвитку ідей гуманізму у вищій духовній освіті України другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. Гайда Й. Проблеми гуманістичного виховання особистості в педагогічній спадщині Януша Корчака та Антона Макаренка : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / Й. Гайда. – К., 2004. – 20 с.
2. Горчакова О.А. Гуманістична спрямованість педагогічних поглядів М.І. Пирогова : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / О.А. Горчакова. – Х., 2000. – 20 с.
3. Землянська В.Ф. Розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті України (друга половина XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / В.Ф. Землянська. – Слов’янськ, 2004. – 186 с.
4. Носовець Н.М. Гуманістична спрямованість системи трудового виховання молоді в педагогічній спадщині А.С. Макаренка : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / Н.М. Носовець. – К., 2003. – 271 с.
5. Норкіна О.Ф. Гуманістично-зорієнтовані технології навчання дисциплін природничого циклу в загальноосвітній школі (кінець XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / О.Ф. Норкіна. – К., 2004. – 20 с.
6. Образцова Л.В. Гуманістическая педагогика Германии конца XIX – начала XX века (1870–1933) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / Л.В. Образцова. – Пятигорск, 2002. – 41 с.
7. Растрігіна А.М. Розвиток теорії вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця XIX – першої половини XX століття : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка й історія педагогіки” / А.М. Растрігіна. – К., 2004. – 42 с.

ТИЩЕНКО О.І.

РОЗВИТОК ПСИХІКИ У ФІЛОГЕНЕЗІ І СВІДОМІСТЬ

Розглядаючи психічний розвиток особистості, необхідно відзначити, що всі індивіди проходять ті самі стадії психічного розвитку, але проходять їх по-різному. У самому процесі розвитку, його результатах існують типологічні й індивідуальні відмінності. Вони виявляються у функціонуванні нервової системи, потребах та інтересах, здібностях і характері, особливостях розумових, емоційних, вольових процесів.

Мета статті – розглянути питання філогенезу і свідомості, умови і закони, які сприяють формуванню гармонійної особистості.

Розвиток психіки тварин відбувається в ході їхньої біологічної еволюції і підпорядковується загальним законам цього процесу. Кожен новий рівень психологічного розвитку має у своїй основі перехід до нових зовнішніх умов існування тварин і новий крок в ускладненні їхньої фізичної організації. Так, пристосування до більш складного середовища приводить до диференціації у тварин найпростішої нервової системи і спеціальних органів – органів чуття. На цій основі і виникає *елементарна сенсорна психіка* – здатність до відображення окремих властивостей середовища.

Наступна за стадією елементарної сенсорної психіки, друга стадія розвитку – *перцептивна*. Вона характеризується здатністю відображення зовнішньої об'єктивної дійсності вже не у формі окремих, елементарних властивостей предмета, а у формі відображення речей.

Перехід до цієї стадії розвитку психіки пов'язаний зі змінами в поведінці тварини. Так, наприклад, якщо тварину відокремити від їжі перешкодою, то вона, звичайно, буде обходити її, як і риби в акваріумі. Однак між описаною поведінкою риб і ссавців існує велика відмінність. Вона виражається в тому, що у риб після усунення перешкоди обхідні рухи зберігаються і зникають лише поступово, а вищі тварини в цьому випадку, зазвичай, направляються прямо до їжі. Виходить, вплив, на який спрямована дія, цих тварин, уже не зливається в них із впливом, пов'язаним з перешкодою, обидва виступають у них окремо один від одного. Цю особливу сторону діяльності, яка відповідає умовам, у яких перебуває певний предмет, що стимулює її, будемо називати операцією.

Виділення операцій, яке характеризує стадію перцептивної психіки, дає початок розвитку нової форми закріплення досвіду тварин, закріплення у формі рухових *навичок*. Іноді навичкою називають будь-які зв'язки, які виникли в індивідуальному досвіді. В.П. Протопопов експериментально довів, що рухові навички у тварин формуються з рухових елементів подолання перешкоди, а зміст навички визначається характером самої перешкоди.

При переході до стадії перцептивної психіки якісно змінюється також і сенсорна форма закріплення досвіду. У тварин вперше виникають почуттєві уявлення.

Психіка більшості ссавців залишається на стадії перцептивної психіки, однак найбільш високоорганізовані піднімаються ще на один рівень розвитку. Цей новий щабель зазвичай називають *стадією інтелекту* (чи ручного мислення).

Інтелектуальна поведінка являє собою ту вищу межу розвитку психіки, за якою починається історія розвитку психіки вже зовсім іншого, нового типу, властивого тільки людині, – людської свідомості.

Відмінність дій тварин від діяльності людини полягає в тому, що вона є інстинктивно-біологічною.

У тварин не існує стійкого об'єктивно-предметного відображення дійсності.

Ставлення тварин до себе подібних принципово такі самі, як і їхні ставлення до інших зовнішніх об'єктів. Це пояснюється тим фактом, що у тварин не існує суспільства.

Голосова поведінка тварин також є інстинктивною.

Світ навколо нас постійно змінюється, і всі прояви життя породжуються взаємодією сил природи. Живі істоти повинні вміти адаптуватися до нових умов, з адаптації до мінливості зовнішнього світу і виникає психіка. За своїм змістом психіка – це вища форма відображення об'єктивної реальності, що наявна тільки в досить високоорганізованих живих істот, які мають нервову систему.

Нервова система поділяється на центральну і периферичну. *Центральна* – це мозок (головний і спинний). *Периферична* – це нерви. Мозок і нерви складаються з нейронів – нервових клітин. Мозок має кілька частин. У хребті знаходиться спинний мозок, що регулює найпростіші рухи. Він переходить у довгастий мозок, що відає різними процесами життєзабезпечення (травлення, подиху, кровообігу). Великі півкулі керують усією психікою людини.

Мозок немовляти відрізняється від мозку дорослої людини насамперед відсутністю зв'язку між відділами. Ці зв'язки утворюються протягом життя. Окремі нервові клітини, нейрони, виконують свої функції не як ізольовані одиниці, подібно клітинам печінки чи нирок. Робота 50 млрд нейронів полягає в тому, що вони одержують сигнали від якихось інших нервових клітин і передають третім. Передавальні і приймаючі клітини об'єднані в нервові ланцюги.

В основі роботи мозку лежить *рефлекс* (від лат. відображення, тобто відповідь організму, закономірно виникає на подразнення, що йде із зовнішнього середовища чи від внутрішніх органів). Докладно аналізуючи рефлекси головного мозку людини, М. Сеченов виділив у них три ланки: початкова – зовнішнє подразнення і перетворення його органами почуттів у процес нервового збудження, передане у мозок; середня – процеси збудження і гальмування в мозку і виникнення на цій основі психічного стану (відчуття, думок, почуттів); кінцева – зовнішні рухи.

І.П. Павлов відкрив закономірності регулювання мозком взаємодії людини із зовнішнім середовищем. Сукупність поглядів І.П. Павлова на ці закономірності називають вченням про вищу нервову діяльність.

Основні положення цього вчення полягають у такому. Тварині властиві два види рефлексів: умовні і безумовні.

Умовні рефлекси не тільки набуваються в житті, а і втрачаються. Тому І.П. Павлов визначає умовний рефлекс тимчасовим нервовим зв'язком.

Умовно-рефлекторну діяльність кори великих півкуль І.П. Павлов називає сигнальною діяльністю мозку, тому що подразники зовнішнього середовища дають сигнали про те, що має для нього значення в навколишньому світі. Сигнали, які надходять у мозок, що називають предметами і явищами, що діють на органи почуттів (в результаті чого виникають відчуття, сприйняття, уявлення), І.П. Павлов називає першою сигнальною системою. Вона є і в людини, і у тварин.

Слово становить другу сигнальну систему. За допомогою слова сигнали можуть бути заміщені образами – сигналами.

І.П. Павлов назвав мозок саморегулювальною системою. Це значить, що мозок не просто відповідає на зовнішні подразники, а й контролює і регулює виконувани за його вказівкою дії. Це можливо лише в тому випадку, якщо є інформація про результат виконання дії. Зворотний зв'язок є четвертою ланкою рефлексу. Таким чином, рефлекс являє собою замкнуте кільце чи спіраль.

Основні розбіжності в роботі півкуль головного мозку людини вперше виявив американський вчений Р. Сперрі, який один раз у лікувальних цілях вирішив розсікти міжпівкульні зв'язки у хворого на епілепсію і з'ясував, що дві півкулі поведуться як два різні мозки і навіть не завжди допомагають один одному. Людина, у якої була відключена права півкуля, зберігала здатність до мовного спілкування, правильно реагувала на слова, але часто виявлялася безпомічною, коли було потрібно щось зробити з предметами чи їх зображеннями. Коли відключили ліву, а працювала права півкуля, пацієнт легко справлявся з такими завданнями, добре розбирався в живописі, музиці, орієнтувався в просторі, але втрачав здатність розуміти складні словесні конструкції, не міг складно говорити. Таким чином, півкулі головного мозку виконують різні функції: у лівій півкулі відбувається абстрактне мислення, у правій півкулі – образне.

В останні роки завдяки розвитку технічних засобів вивчення роботи головного мозку просувається дуже швидко. Дослідникам вдалося знайти методи, за допомогою яких можна аналізувати взаємодії різних структур мозку в процесі здійснення певної психічної діяльності.

Проблема розвитку психіки тварин і свідомості людини надзвичайно складна і ще мало розроблена. Психіка людини істотно відрізняється від психіки високоорганізованих тварин тим, що вона в більшості своїх проявів усвідомлена. Свідомість є вищою формою психічного відображення об'єктивної дійсності, властивою тільки людині.

Лейпцизькі психологи, спостерігаючи кімнатного павука у звичайних і експериментальних умовах, були здивовані його повною життєвою пристосованістю у звичайних умовах і повною непристосованістю в експериментальних умовах. Як тільки муха потрапила в павутину, павук, який сидів у своєму гнізді і тримав у передніх лапах нитки, що йдуть від павутини, моментально кидався на свою жертву, миттєво вбивав муху і потім ніс у гніздо, де і пожирав її. Якщо під час поїдання першої мухи з'явилася друга, то павук на деякий час припиняв пожирання першої, вбивав її, прикріплював до павутини, повертався в гніздо, докінчував першу і тільки після цього приймався за другу. Аналогічні спостереження приводили авторів XIX ст. до помилкових висновків, що тварини сприймають світ предметорозчленованим, як це робить людина.

Психіка людини дифузна, а свідомість є розчленованою й організованою структурою. Поступаючись у більшості біологічних функцій тваринам, людина має перевагу в тому, що її біологічна організація в цілому характеризується універсальною пристосованістю до різноманітних і складних форм життєдіяльності в соціальному середовищі. Проблема співвідношення соціального і біологічного є методологічною в розкритті основних питань індивідуального розвитку людини, необхідних для розуміння загальних закономірностей розвитку її психіки.

Біологія людини являє собою вищий продукт біологічної еволюції. Видові специфічні морфофізіологічні ознаки роблять її добре пристосованою до існування в складному соціальному середовищі. Незважаючи на

темпи змін, що прискорюються, умови соціального життя, людина як вид швидко пристосовується до цих умов. Людський вид зберігає внутрішні необмежені можливості прогресу за рахунок нагромадження комплексу пристосувань, що мають універсальні значення. На нейродинамічному рівні, включаючи другу сигнальну систему, людина характеризується якісно новою орієнтацією в навколишньому середовищі на основі узагальненого й абстрактного рівня відображення, який створює необмежені можливості для прогресу в пізнавальній сфері.

Психологічні ефекти соціального розвитку різноманітні і різняться за мірою складності, змістом і механізмами, а також за інтенсивністю, глибиною і стійкістю. Соціальний розвиток означає формування людини як особистості, включення її в різні системи соціальних відносин, інститутів і організацій. До найбільш складних, цілісних психологічних ефектів соціального розвитку належать характеристики особистості, такі як вищі форми мотивації, включаючи ціннісні орієнтації, інтереси, цілісні утворення структури особистості, її характер.

Процес соціального розвитку людини має багатоступінчастий характер і здійснюється протягом усього її життя в різних напрямках. Процес соціального розвитку є результатом послідовного включення людини в різні системи соціальних відносин. Поряд з факторами прямої, міжособистісної взаємодії, важливе значення має сукупність суспільних відносин. У дошкільному періоді, що є первинною, безпосередньою формою соціального розвитку, можна виділити ряд якісно різних фаз, чи етапів цього розвитку.

Перехід до свідомості являє собою початок нового, вищого етапу розвитку психіки. Свідоме відображення, на відміну від психічного відображення, властивого тваринам, – це відображення предметної дійсності окремо від наявних ставлень до неї суб'єкта. У свідомості образ дійсності не зливається з переживанням суб'єкта.

Щоб пізнати світ, оточуючі об'єкти, індивід повинен здійснювати активну діяльність щодо них. Це, зрозуміло, стосується й об'єктивних ідеальних явищ, створених людством, – мови, понять, мистецтва.

Мова слугує тим планом, на якому людство фіксує відображене ним буття і проектує свої операції. Виникає ідеальний план, що опосередковує, вивільняє дію з виняткової залежності від безпосередньої наявної ситуації. Дії людини можуть уже визначатися не тільки наявною ситуацією, а й ідеями і завданнями, що лежать за її межами, вони стають виборчими, цільовими, вольовими. Саме ці риси характеризують діяльність людини в її специфічних відмінностях від поведінки тварин.

Свідомість людини виникла і розвивалася в суспільний період її існування, історія її становлення не виходить, ймовірно, за рамки тих декількох десятків тисяч років, які відносимо до історії людського суспільства. Таким чином, свідомість є вищою інтегруючою формою психіки, що має свою структуру.

Структура свідомості – це єдність елементів цілого, їхніх зв'язків. У структурі свідомості насамперед виділяють: сукупність знань про навколишній світ і про себе. Знання – це цілісна і систематизована сукупність

понять, засвоєна людиною. Свої знання людина зберігає і збагачує за допомогою пізнавальних процесів. До цих процесів можна зарахувати відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уяву, увагу. Порушення кожного із зазначених пізнавальних процесів призводить до розладу свідомості. Найважливішим компонентом структури свідомості є ставлення, оскільки свідомість – це не тільки відображення, а і ставлення до навколишнього. Знання і відносини людини, представлені в її свідомості, відображають не тільки навколишній світ, а й самого свідомого суб'єкта. Усвідомлення самого себе як істоти, що усвідомлює світ і змінює його, – це самосвідомість, що є четвертим компонентом свідомості.

На сучасному етапі історії свідомість людей продовжує розвиватися. Основним напрямом подальшого розвитку людської свідомості стає розширення сфери усвідомлюваного людиною в собі і навколишньому світі. Це, у свою чергу, пов'язано з удосконалюванням матеріального і духовного виробництва, тобто соціально-економічні перетворення, що почалися у світі, згодом повинні переростати в культурно-моральні.

Людина народжується і живе в оточенні людей, у світі предметів, створених людиною, у яких зафіксований досвід суспільної практики людства. Цей досвід людина здобуває при народженні і відразу після народження вступає у взаємодію з ним. Розвиток людини і є процесом оволодіння цим досвідом, являє собою онтогенетичне, тобто індивідуальне її становлення.

У власне психічному розвитку кількісні зміни виражаються в збільшенні з віком умінь, навичок, знань, кола уявлень, словникового запасу, швидкості реакції, обсягу уваги, що приводять до якісної перебудови психічного досвіду людини, удосконалення структури психіки.

Нові властивості, що виникають у психічному розвитку індивіда, являють собою складну динамічну структурну організацію. Структурність виражається в змістовній (система уявлень і понять про реальну дійсність, що складається в особистості), в операціональній (система дій і операцій, за допомогою яких здобуваються знання і застосовуються в діяльності) і мотиваційній (комплекс потреб, інтересів, перспектив) сторонах психічного розвитку людини.

Психічний розвиток в онтогенезі не означає, що розвиток йде прямолінійно. За даними досліджень (Л.С. Вигодський, Г.С. Костюк), у ньому спостерігається ніби повернення до більш ранніх станів, своєрідне повторення, але вже на вищому рівні, на основі нових утворень, сформованих у взаємодії індивіда із соціальним середовищем. Наприклад, бажання самостійності в дітей виявляється в неслухняності, у дорослих воно набуває іншого змісту і форми залежно від їхніх індивідуальних особливостей і умов життя та виховання.

Висновки. Отже, знання умов і законів психічного розвитку особистості сприяє успішному формуванню гармонійно розвинутої особистості з творчим ставленням до праці.

Література

1. Бех І.Д. Закономірності сучасного виховного процесу / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія : Вісник АПН України. – 2004. – № 1.
2. Головінський І.З. Педагогічна психологія : навч. посіб. / І.З. Головінський. – К. : Аконті, 2003. – 288 с.
3. Подоляк А.І. Психологія вищої школи : навч. посіб. для магістрів і аспірантів / А.І. Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.
4. Щербань П.Н. Українська національна ідея і сучасні проблеми виховання студентської молоді / П.Н. Щербань // Вища школа. – 2005. – № 4.

ТКАЧЕНКО Л.П.

РИТОРИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розробка концепції риторичної взаємодії вкрай необхідна сучасному українському суспільству. Однак вона неможлива без ґрунтовного вивчення риторичної спадщини минулого. Одним з малодосліджених аспектів є вивчення риторичного потенціалу літературних пам'яток.

Літературні пам'ятки Київської Русі – не лише унікальна скарбниця українського слова, а й багатий матеріал для дослідження. Зокрема, вони аналізувалися в руслі історії української літератури (П. Білоус, М. Грушевський, І. Єрьомін, Д. Лихачов, П. Толочко, Д. Чижевський), культурології (С. Єфремов, Є. Маланюк, О. Мишанич), філософії (В. Горський, Л. Ушкалов, Л. Федорчук) та інших галузях науки. Останнім часом актуалізувалася риторична проблематика досліджень.

Мета статті полягає в аналізі риторичного потенціалу літературних пам'яток Київської Русі, у визначенні основних риторичних традицій, які заклали основи розвитку красномовства в Україні.

Літературні пам'ятки давньоруського суспільства дають змогу зрозуміти тогочасні політичні та соціальні прагнення. Особливо цінними є для нас перекладні джерела. Дослідниця О. Сліпушко зазначає: “Перекладна література Київської Русі є унікальною площиною, у контексті якої відбувається синтез історичного і художнього елементів, оскільки репрезентує процес засвоєння та адаптації руською традицією тих творів світової літератури, які відповідали інтересам тогочасного історичного періоду. Це була література, яка по-своєму оцінила і пояснила давні літературні пам'ятки, змусила їх працювати на свою епоху” [3, с. 10]. Ми розглянемо світську перекладну літературу означеної доби, яка, на нашу думку, несла в собі значний риторичний потенціал.

До світської перекладної літератури належать наукові праці, історичні твори, повісті, вірші, збірки афоризмів. На думку Д. Чижевського, “світськість перекладної... літератури є лише релятивна. В X–XI ст. настільки сильне було загальне переконання, що повна гармонія між релігією та іншими сферами духовного життя існує та повинна існувати, що для розв'язання більшості питань достатньо було послатися на віронауку та її джерело – Св. Письмо” [4, с. 172]. Переклад і осмислення цих творів давньоруськими книжниками становлять систему суспільних, наукових, геог-